

Bedankt voor het downloaden van dit artikel. De artikelen uit de (online)tijdschriften van Uitgeverij Boom zijn auteursrechtelijk beschermd. U kunt er natuurlijk uit citeren (voorzien van een bronvermelding) maar voor reproductie in welke vorm dan ook moet toestemming aan de uitgever worden gevraagd.

Boom

Behoudens de in of krachtens de Auteurswet van 1912 gestelde uitzonderingen mag niets uit deze uitgave worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch door fotokopieën, opnamen of enig andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Voor zover het maken van kopieën uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikelen 16h t/m 16m Auteurswet 1912 jo. Besluit van 27 november 2002, Stb 575, dient men de daarvoor wettelijk verschuldigde vergoeding te voldoen aan de Stichting Reprorecht te Hoofddorp (postbus 3060, 2130 KB, www.reprorecht.nl) of contact op te nemen met de uitgever voor het treffen van een rechtstreekse regeling in de zin van art. 16l, vijfde lid, Auteurswet 1912.

Voor het overnemen van gedeelte(n) uit deze uitgave in bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken (artikel 16, Auteurswet 1912) kan men zich wenden tot de Stichting PRO (Stichting Publicatie- en Reproductierechten, postbus 3060, 2130 KB Hoofddorp, www.cedar.nl/pro).

No part of this book may be reproduced in any way whatsoever without the written permission of the publisher.

info@boomamsterdam.nl
www.boomuitgeversamsterdam.nl

Boeken

Psychoanalyse tussen kunst en geschiedenis: over hermeneutiek en interpreteren

Bespreking van: Elyn R. Saks (1999), *Interpreting Interpretation. The Limits of Hermeneutic Psychoanalysis*. Yale University Press, New Haven/Londen. ISBN 0-300-07603-7, x + 263 pagina's, prijs: £ 25,00

Michel Thys

De psychoanalyse (met inbegrip van de psychoanalytische psychotherapie) geldt voor velen als een hermeneutische discipline. Aangezien het er in de psychoanalytische praktijk om gaat 'teksten', dat wil zeggen dromen, associaties, het spreken in het algemeen, van de patiënt te begrijpen en te interpreteren, is de psychoanalyse voor velen een paradigmatische hermeneutische onderneming. Vele analytici echter huldigen deze opvatting niet en verdedigen de 'traditional understandings' van een naturalistisch-causalistische visie op de verschijnselen die de psychoanalyse bestudeert en probeert te beïnvloeden. Saks onderzoekt in dit boek één argument dat deze critici tegen de hermeneutiek aanvoeren, namelijk dat als patiënten geïnfomeerd zouden zijn over de ware aard van de hermeneutische psychoanalyse, ze deze zouden verwerpen als vorm van therapie. Saks noemt dit *the argument from patient rejection* (verder 'het argument' genoemd). Dit argument vormt de rode draad van het hele boek en is voor Saks de leidraad om de hermeneutische visie op de psychoanalytische praktijk kritisch te onderzoeken. Het argument bestaat in verschillende vormen en het is de sterke vorm (*strong form*) van het argument – naast een verfijnde (*sophisticated*) en een zwakke (*weak*) vorm (zie verder) – die centraal staat: patiënten zullen de hermeneutische benadering van de psychoanalyse verwerpen en zouden dat moeten doen voorzover de

analyticus interpretaties geeft die geen aanspraak maken op mogelijke waarheid. Met dit argument wordt de hermeneutiek geconfronteerd met het waarheidsdebat in de psychoanalyse en specifiek met het door de psychoanalyticus aangenomen waarheidsgehalte van zijn interpretaties. Want het is niet omdat het in de hermeneutische benadering eerder gaat om betekenis dan om feiten en oorzaken, zoals Saks stelt, dat zich eveneens daar de vraag naar waarheid niet stelt. Inderdaad is de waarheidskwestie niet extern aan de hermeneutiek (zoals tegenwoordig ook wordt aangenomen dat elk wetenschappelijk kennen een hermeneutisch moment bevat). De vraagstelling wordt complex als we onderkennen dat er diverse hermeneutische visies bestaan en dat de ene waarheid de andere niet is.

Saks onderscheidt vijf hermeneutische psychoanalytische modellen, waarin ze diverse auteurs probeert onder te brengen. Ze beschrijft deze uitvoerig en onderzoekt vervolgens hun geloofwaardigheid, die in haar visie toeneemt naarmate het gehanteerde model minder vatbaar is voor het argument, dit wil zeggen naarmate de analyticus in zijn interpretaties meer aanspraak maakt op waarheid. Een psychoanalytisch model volgens hetwelk de analyticus niet gelooft in de waarheid van zijn eigen interpretaties, is verwerpelijk, aldus Saks. Maar wat voor waarheid? Saks maakt hier twee onderscheiden: historische versus narratieve waarheid enerzijds en waarheid volgens een correspondentietheorie versus waarheid volgens een coherentietheorie anderzijds. Bovendien bevat het argument drie componenten, die goed zijn voor drie soorten criteria om uit te maken of een hermeneutisch model psychoanalytisch aanvaardbaar is: empirisch (wordt het model in werkelijkheid al dan niet verworpen?), normatief (zou het verworpen moeten worden?) en definitoirisch (kunnen we het psychoanalytisch noemen?).

Zo krijgen we drie vormen van het argument, vijf modellen, vier waarheden en drie componenten. De complexiteit van het geheel aan combinaties dat dit allemaal oplevert, zal ik in deze recensie niet kunnen weergeven. Ik probeer slechts via een omschrijving van de vijf modellen en een selectie uit de commentaren erop een idee te geven van Saks' benadering van het probleem van de verhouding tussen interpreteren en waarheid in de psychoanalytische praktijk, een benadering die de moeite waard is om te lezen maar die mijns inziens op haar beurt erg problematisch is, zoals ik zal proberen weer te geven. Het interessantste gedeelte van het boek vind ik het overzicht van het werk zelf van de respectievelijke auteurs, die herhaaldelijk en zeer uitvoerig worden geciteerd, waardoor hun geschriften een belangrijk deel worden van het boek.

Laat me eerst kort de modellen doorlopen, zoals Saks ze typeert. Voor het *clinical psychoanalysis model* is de psychoanalyse geen natuurwetenschap die neurofysiologische gedragsoorzaken zoekt, maar een hermeneutische discipline die zoekt naar betekenissen van gedrag in termen van bewuste of onbewuste doelen, wensen en verlangens. Volgens dit model moeten we de metapsychologie (die tot mijn verbazing herleid wordt tot een puur fysiologische theorie) verwerpen ten gunste van de klinische theorie. Interpretaties hebben er betrekking op onbewuste psychische toestanden en zijn 'unproblematic true' volgens de correspondentietheorie: ze maken aanspraak op overeenstemming met de klinische theorie. Zo stelt bijvoorbeeld George Klein dat 'the fundamental intent of the psychoanalytic enterprise is unlocking meanings' en 'the central objective of psychoanalytic clinical explanation is the reading of intentionality' (p. 21). De klinische concepten leunen volgens hem dichter aan bij de feiten van de klinische observatie dan de energetisch-causalistisch geformuleerde metapsychologie. Voor hem is psychoanalyse meer verwant aan literatuur dan aan biologie. Ook de vroege Roy Schafer verwerpt de metapsychologie: 'It is high time we stopped using this mixed physiochemical and evolutionary biological language altogether' (p. 26). De natuurwetenschappelijke benadering sluit betekenis uit en 'meaning is the same as psychic reality' (p. 27).

Het *story model* krijgt in het boek de meeste aandacht omdat het volgens Saks het kwetsbaarst is voor de sterke vorm van het argument. In dit model heeft de betekenis van gedrag geen betrekking op bewuste of onbewuste psychische toestanden maar op een verhaal dat dat gedrag begrijpelijk maakt en betekenis geeft. Interpretaties beogen geen waarheid, de waarheidsvraag is in elk geval irrelevant. Interpretaties geven geen reconstructies van het verleden en kunnen gerust betekenisgevende ficties zijn. Maar ook dát weten we niet. Eenzelfde gedrag kan voorwerp zijn van uiteenlopende verhalen of van onderling incompatibele psychoanalytische theorieën, die noch waar noch vals zijn. Het verhaalmodel plaatst de psychoanalyse buiten het waarheidsdebat. Interpretaties zijn volgens Robert Sharpe en Donald Spence niet effectief omdat ze waar zijn, maar omdat ze een nieuwe visie op jezelf en de werkelijkheid geven of omdat ze bepaalde vormen van ervaring toegankelijk maken. Interpretaties, aldus Spence, onthullen geen verborgen psychische werkelijkheid of een waarheid, maar creëren iets nieuws. Het gaat bij psychoanalytische interpretaties om de esthetische ervaring die ze teweegbrengen of om hun artistieke 'waarheid', die, zoals bij een kunstwerk, noch waar noch vals is in traditionele zin. 'The more creative they are, the harder to document the past, because to the extent that they represent truly artistic productions, they have never happened before in just that form and, therefore, they have no more provable correspondence with reality than a painting or a piece of music' (p. 72). Interpretaties zijn niet waardevol in het onthullen van een oude waarheid maar in het produceren van een nieuwe ervaring. Een interpretatie heeft geen positief effect omdat ze correspondeert met iets uit het verleden maar omdat ze het bekende verbindt met het onbekende. Deze bevrediging door dingen met elkaar te kunnen verbinden, wat lijkt op het leggen van causale verbanden maar het niet is, kan op zich therapeutisch werken. Dat Spence hier de nuance aan toevoegt dat niet alle verhalen even goed zijn en ze op z'n minst de 'hard facts' moeten bevatten, maakt hem volgens Saks niet minder een typische story-theoreticus. Ook auteurs als Wolfgang Loch, Robert

Steele en Serge Viderman horen volgens Saks – zij het minder eenduidig – thuis in het verhaalmodel. Ook hun werk wordt in het boek besproken.

Het *alternative metaphysics model*, ten derde, is hermeneutisch omdat het de traditioneel naturalistische visie op de werkelijkheid verwerpt en als alternatief stelt dat waarneming steeds theoriegeladen is. Er is geen rechtstreekse toegang tot de werkelijkheid, er zijn geen absolute fundamenten van waaruit we kennis opdoen. Toch kunnen en moeten psychoanalytische interpretaties waar zijn, maar dan niet in correspondentie met zo'n fundamentele waarheid maar volgens een coherentievisie: ze zijn waar voorzover ze passen in of kloppen met de reeds bestaande kennis, die steeds kennis is vanuit een bepaald coherent perspectief. Als duidelijk voorbeeld van dergelijke niet-fundamentalistische analytici noemt Saks de late Schafer, voor wie psychoanalyse bestaat uit het luisteren naar de verhalen (*narrations*) van de patiënt en het hem helpen deze te transformeren in andere verhalen, die vollediger, coherenter, overtuigender en adaptief bruikbaar zijn. 'In making interpretations, the analyst retells these stories' (p. 31). Alle constructies zijn reconstructies. Elke waarneming is reeds een constructie en is nooit prenarratief. De best te rechtvaardigen waarheid is niet een historische waarheid die aan de analyse voorafging, maar is de geschiedenis van de analyse zelf. Realiteit is altijd gemedieerd door narrativiteit. Ook het zelf en bijvoorbeeld de drift zijn narratieve constructies, die een perspectief bieden en van waaruit we verhalen kunnen vertellen. Dergelijke constructies kunnen volgens Schafer wel degelijk waar zijn: het zijn geen fictieve vertelseltjes die tegenover de waarheid gesitueerd zouden moeten worden. Narratieve waarheid is geen alternatief voor historische of feitelijke waarheid, het is de onvermijdelijke en enig mogelijke wijze waarop we waarheid kunnen presenteren. Sommige narratieve perspectieven zijn evenwel waarheidsgetrouwer dan andere, dit wil zeggen consistenten en coherenter. De geldigheid van interpretaties kan dan ook enkel binnen het gehanteerde perspectief (theoretisch model) beoordeeld worden. Toch zal Schafer de notie van correspondentie niet

geheel verwerpen: de coherente verhalen corresponderen bij voorkeur ook met de vigerende kennistradities of -conventies, ook al moeten we deze ook weer relativiseren. Anders, stelt Schafer, krijgen we 'the collapse of the distinction between history and art' (p. 48). Ook Herbert Fingarette is te situeren in dit model van alternatieve metafysica voorzover hij psychoanalyse opvat als het reorganiseren van betekenis, het reveleren van nieuwe 'meaning-schemes' die eenheid scheppen en waardoor bijvoorbeeld onbegrijpelijke symptomen plots betekenisvol worden. Ook hij verdedigt de coherentiegedachte als waarheidscriterium. In dit model is de waarheidsnotie – in tegenstelling tot in het verhaalmodel – dus wel cruciaal, zoals in het model van klinische psychoanalyse, maar dan volgens een 'alternatieve' waarheidstheorie.

In de twee resterende modellen herkent Saks verschillende van de reeds genoemde auteurs, vooral uit de story-hoek, zonder de connectie echter altijd hard te kunnen maken. Volgens het *metaphor model* maken interpretaties enkel aanspraak op metaforische waarheid. Ze zijn slechts metaforisch waar en bieden geen inzicht in mentale toestanden, zoals ook fictie en drama waar zijn voorzover ze louter onze beleving aanspreken. Volgens het *interpretations-as-literary-criticism model* ten slotte zoekt de analyticus betekenis in het spreken van de patiënt zoals een criticus in een kunstwerk. Hoewel dit model oppervlakkig gezien overeenstemt met het verhaalmodel, beoogt het wel degelijk de revelatie van psychische waarheden over de patiënt. Interpretaties onthullen in dit model onbewuste mentale toestanden zonder echter te veronderstellen dat deze toestanden oorzaak zijn van het geïnterpreteerde gedrag. Nochtans worden deze toestanden opgevat als waar in de traditionele zin.

In haar onderzoek naar de grenzen van de psychoanalytische hermeneutiek laat Saks – daar is het haar uiteindelijk om te doen – het argument *from patient rejection* vervolgens los op de respectievelijke modellen. Onverbidde en nauwgezet gaat ze na in hoever de modellen empirisch, normatief en definitoirisch geloofwaardig en aanvaardbaar zijn in hun psychoanalytische praktijkvoering. Veruit de meeste

aandacht gaat naar het verhaalmodel, dat als enige over de hele lijn een onvoldoende krijgt. Als patiënten geïnformeerd zouden zijn over het feit dat hun analyticus zelf niet gelooft in de waarheid van de verhalen die hij hen via zijn interpretaties voorlegt, zullen zij deze verwerpen. Patiënten willen hun problemen begrijpen en willen weten waarom ze zich zus of zo voelen. Ze hebben recht op een analyticus die minstens geïnteresseerd is op het zoeken naar waarheid. Ook al gaan we ervan uit dat we de (hele) waarheid nooit kunnen vinden, dan nog is er geen reden om ons tevreden te stellen met louter verhalen. Onderkennen dat waarheid niet of zeer moeilijk te achterhalen is, aldus Saks, is iets volledig anders dan beweren dat waarheid (dus) niet terzake doet. 'Analysts and patients alike must aim at finding the truth' (p. 134). Interpretaties moeten minstens aanspraak maken op mogelijke waarheid. Anders bedriegt de analyticus zijn patiënt. Ook al zouden patiënten dergelijke interpretaties niet verwerpen – want Saks geeft toe dat deze empirische claim verder onderzoek behoeft – dan nog zouden ze het móeten doen. Het verhaalmodel is in elk geval normatief verwerpelijk. Bovendien, als het verhaalmodel wel juist zou zijn, als alles wat er in een analyse ter sprake komt slechts ongeloofwaardige fictie is en patiënten 'gegenezen' worden door het creëren van illusies, houdt de psychoanalyse op te bestaan als een discipline die kennis oplevert over de menselijke geest. Het verhaalmodel accepteren is hetzelfde als de psychoanalyse opheffen. Wat de onhoudbaarheid van het verhaalmodel volgens Saks nog het duidelijkst aantoont, is het fenomeen van de *false memories* aan vroeg seksueel misbruik: onbekommerdheid over de waarheid van onze interpretaties kan veel schade aanrichten. 'Far from being content with narrative truth, we should rail against it, striving to achieve historical truth. Of course we may have to live with the uncertainty of never knowing what really happened' (p. 148). De modellen van klinische psychoanalyse en van alternatieve metafysica ontsnappen aan de sterke vorm van het argument. Geen van beide modellen vraagt immers aan de patiënt interpretaties te geloven die geen aanspraak maken op mogelijke waarheid. In beide modellen

geloven de analytici in de waarheid van hun interpretaties, zij het onder verschillende waarheidstheorieën. Dat patiënten het alternatieve metafysicamodel zouden verwerpen omdat de bijhorende interpretaties geen aanspraak maken op waarheid volgens de correspondestheorie, noemt Saks de verfijnde vorm van het argument. Zij meent dat deze kritiek noch empirisch, noch normatief, noch definitief is hard te maken: patiënten zijn niet bezig met de metafysische waarheidstheorieën van hun analytici en het in de coherentietheorie vervatte waarheidsrelativisme, constructivisme en subjectivisme zullen hun een zorg zijn; de analyticus is ook in dit model op waarheid gericht en bedriegt zijn patiënt niet; het model ondergraaft de identiteit van de psychoanalytische discipline niet en vormt een belangrijke bijdrage aan de uitbreiding van de psychoanalytische kennis. Toch staat dit model door de vatbaarheid voor de verfijnde vorm van het argument minder sterk in zijn schoenen dan het model van klinische psychoanalyse.

De laatste twee modellen zijn volgens Saks kwetsbaar voor de zogenaamde zwakke vorm van het argument, die luidt als volgt: het model wordt verworpen, niet omdat de interpretaties geen aanspraak maken op mogelijke waarheid, maar omdat de erin aangedragen waarheid op een of andere wijze onvoldoende is. Volgens deze vorm van het argument is het metafoormodel onaanvaardbaar omdat het enkel pseudo-inzicht en alsof-uitspraken geeft. Het biedt wel beschrijvingen van gedrag maar levert geen kennis over mentale processen op. Het literaire-kritiekmodel doet dat laatste wel, maar beweert dan weer dat deze kennis niet van causale aard is. Ook al noemt Saks deze argumenten inderdaad zwak, dat neemt niet weg dat beide modellen qua aanvaardbaarheid als psychoanalytische praktijk – vooral wat de definitieve component betreft – zwak in hun schoenen staan.

In haar voorwoord noemt Elyn Saks zichzelf in de eerste plaats professor in de rechten (aan de University of Southern California Law School); in de flaptekst lezen we dat ze ook klinisch onderzoeksmedewerker is aan de Los Angeles Psychoanalytic Society and Institute. De combinatie van beide functies typeert het boek. De

minutieuze en logische opbouw van haar betoog dwingt een zekere bewondering af. Het is echter vooral een quasi-juridisch betoog, waarbij ze afwisselend de positie van openbare aanklager en van verdediger inneemt. In de beklaagdenbank zitten de psychoanalytische hermeneutici. De benadering en de toon van het boek dragen mijns inziens het risico in zich van een juridisering van de psychoanalyse. Zoals tegenwoordig de protocolgedachte over de psychotherapeutische behandeling van diverse psychische stoornissen hoogtij viert, zo biedt dit boek als het ware een aanloop tot een protocol over hoe psychoanalytici en psychoanalytische psychotherapeuten moeten denken. Het terecht aan de kaak stellen van bepaalde problemen binnen bijvoorbeeld het zogenaamde *story model* legitimeert nog niet een dergelijke globaal legalistische oriëntatie op de psychoanalytische praktijk en haar funderende epistemologie.

Ook inhoudelijk zijn bij Saks' oriëntatie een aantal vraagtekens te plaatsen. Ze stelt in de inleiding een bepaalde kritiek van de naturalisten op de hermeneutici te zullen onderzoeken, namelijk het *argument from patient rejection*. Het onderzoek omhelst echter niet alleen veel meer dan enkel het argument maar het krijgt bovendien een zeer ambigu karakter: de indruk wordt gewekt dat de respectievelijke, door de onderzoeker zelf ontworpen, modellen in alle objectiviteit worden doorgelicht, maar tegelijk kan diezelfde onderzoeker gaandeweg steeds minder verhullen dat ze zelf bij het naturalistische kamp aanleunt. De mildheid van waaruit sommige modellen als het ware het voordeel van de twijfel krijgen is niet hermeneutisch maar naturalistisch geïnspireerd. Naarmate het model, ondanks zijn hermeneutische karakter, waarheid duidelijker nastreeft volgens de correspondentietheorie, het belang van historische waarheid hoger in zijn vaandel draagt, de primaire rol van causaliteit explicieter onderschrijft en constructivisme meer probeert te vermijden, wordt het minder streng beoordeeld. Saks observeert de psychoanalytische hermeneutiek door een naturalistische bril, waarmee ze paradoxalerwijze een sterke illustratie levert van de theoriegebondenheid van elke waarneming, zoals volgens haar het alter-

natieve metafysicamodel voorstaat. Het sterkst komt haar positie naar voren waar ze expliciet en uitvoerig betoogt dat ook betekenissen uiteindelijk altijd tot oorzaken te herleiden zijn en ze onomwonden stelt dat 'it is simply in the nature of psychoanalytic interpretation to reveal causes' (p. 195)! In een voetnoot situeert ze zichzelf 'in the nonconstructivist camp' (p. 179). Bovendien wordt er op verschillende plaatsen van uitgegaan, zonder overigens ook hier na te laten de critici van de hermeneutiek te berispen voor hun al te ongenueanceerde strengheid, dat ook de meeste patiënten eerder naturalistisch ingesteld zijn: ze hebben toch liefst correspondentie, historische waarheid, causaliteit en objectiviteit. Op het einde van het boek wordt deze empirische claim, die erop neerkomt dat patiënten hermeneutische psychoanalyse zullen verwerpen omdat ze een naturalistische psychoanalyse willen, alsnog ter discussie gesteld, maar ondertussen is het voorafgaande betoog er wel overvloedig door geïnspireerd.

Er zou een zelfde soort boek geschreven kunnen worden waarin de naturalistische psychoanalyse onder de hermeneutische loep wordt genomen. Steevast kunnen daar de claims verdedigd worden dat patiënten doorgaans meer waarde hechten aan coherentie, narratieve waarheid, niet-causale betekenissen en subjectiviteit. Mijn ervaring is bijvoorbeeld dat het psychoanalytische proces slechts goed op gang komt als de patiënt zijn hardnekkige en weerstandige 'zoeken naar oorzaken in het verleden' kan loslaten. De auteur van dat boek zou kunnen aantonen dat patiënten een psychoanalyse zullen verwerpen, en dat zouden moeten doen, waarin de analyticus vooral gericht is op het reveleren van objectieve kennis over verifieerbare feiten en causale verbanden.

Saks wil alles te veel in vakjes en tegenover elkaar plaatsen, waardoor de rijkdom van het hele hermeneutische debat gereduceerd of 'gemodelleerd' wordt tot een aantal geforceerde afbakeningen. Mijns inziens komen in de praktijk aspecten van verschillende modellen samen voor in een zelfde analyse en in een zelfde theoretisch en klinisch paradigma, zonder dat we daarom de belangrijke verschillen tussen de paradigma's hoeven te verwaarlozen.

Het is niet toevallig dat gezaghebbende auteurs als Ricoeur en Habermas niet bij Saks' onderzoek betrokken worden, namelijk omdat – zoals Saks zelf zegt – 'their mixed version of hermeneutics is not subject to the argument from patient rejection and may raise unnecessary complications' (p. 18). Wellicht is de hermeneutische visie van Freud, in wiens werk bijvoorbeeld de verstrengeling van historische en narratieve waarheid reeds naar voren komt (bv. Freud 1937), ook te gemengd om te passen in het – bijna prefreudiaans te noemen – keurslijf van Saks' benadering. Freud stond erg ambivalent ten opzichte van het naturalisme: hij bestreed het impliciet maar dan in de naturalistische termen van zijn tijd (Mooij 1992). Ook doet het juxtaponeren van de noties 'waarheid' en 'betekenis' (vgl. Thys 1994), zoals Saks geneigd is te doen, geen recht aan de dynamiek van het psychoanalytische proces. Het belang van betekenis of symbolisering, zoals dat intersubjectief gestalte krijgt in dat psychoanalytische proces, wordt helemaal niet naar waarde geschat. Daarmee krijgt de centrale notie van het onbewuste (of noem het 'psychische waarheid' of 'het symbolische') slechts een zeer ondergeschikte plaats toebedeeld (wat Saks het verhaalmodel precies verwijt!), ook in het aandeel dat dit onbewuste bij de patiënt kan hebben in het al dan niet verwerpen van een bepaald psychoanalytisch model. De patiënt lijkt wel herleid tot een negentiende-eeuwse, karikaturaal van elke subjectiviteit verstoken naturalist, en het onbewuste tot een verzameling ondergedoken historische feiten die als enige de actuele klachten van de patiënt veroorzaken. Dat het onderscheid tussen geschiedenis en kunst belangrijk is, wil nog niet zeggen dat psychoanalyse énkél geschiedenis is. De steriele logica waarmee Saks de problematiek te lijf gaat, lijkt me therapeutisch weinig vruchtbaar. De complexiteit van het therapeutische proces wordt in het boek grondig verwaarloosd, alle aandacht gaat naar het juridische proces.

Literatuur

Freud, S. (1937), Constructies in de analyse. Nederlandse Editie: Klinische Beschouwingen 4. Boom, Meppel/Amsterdam 1992, p. 271-283.

Mooij, A.W.M. (1992), Psychoanalyse, fenomenologie en hermeneutiek. In: A.W.M. Mooij en G.A.M. Widdershoven (red.), *Hermeneutiek en psychologie. Interpretatie in theorievorming, onderzoek en psychotherapie*. Boom, Meppel/Amsterdam, p. 114-130.

Thys, M. (1994), Waarheid en betekenis: psychotherapie als duidingspraktijk. *Wijsgerig perspectief* 34, p. 12-17.

M. Thys is klinisch psycholoog en psychoanalyticus, lid van de Vlaamse Vereniging voor Psychoanalytische Therapie en van de Belgische School voor Psychoanalyse, werkzaam in het centrum voor geestelijke gezondheidszorg Cidar te Antwerpen-Merksem.

Zes psychoanalyses

Bespreking van: Frans Schalkwijk (1999), *Het diepst van je gevoel*. In psychoanalyse. Uitgeverij Balans, Amsterdam. ISBN 90-5018-435-9, 199 pagina's, prijs: f 35/BEF 698

Marc Hebbrecht

Dit boek is bestemd voor ieder die benieuwd is naar de praktische en concrete gang van zaken in de psychoanalysepraktijk en/of overweegt een psychoanalyse te beginnen. De klassieke, orthodoxe psychoanalyse komt aan bod; de varianten van psychoanalytische psychotherapie blijven buiten beschouwing en worden alleen in het laatste hoofdstuk vluchtig genoemd. Er wordt serieus aandacht besteed aan onrealistische opvattingen over de psychoanalyse. Het is niet zo dat je er helemaal afgebroken en overhoopgehaald wordt om er later als een perfect herboren mens uit tevoorschijn te komen. Ook andere irrationele opvattingen worden bestreden. Ik vermeld alleen de belangrijkste. 'Je wordt in de analyse als een kind en je beleeft je conflicten op dezelfde wijze als vroeger.' 'Je wordt in een analyse alleen maar afhankelijk gemaakt.' 'Je wordt er een perfect mens door die geen lijden meer kent en in moeilijke omstandigheden harmonisch blijft functione-

ren.' 'De analyticus zegt niets, zwijgt en laat niets van zijn gevoelens zien.' 'In een psychoanalyse graaft men het verleden op.' Deze opvattingen worden eerst ernstig genomen en vervolgens genuanceerd. Graven in het verleden heeft niet de functie de levensgeschiedenis letterlijk te reconstrueren. Het gaat om de constructie van een geschiedenis, een begrijpelijke en doorleefde interpretatie van de eigen ontwikkeling. Het geheugen, en ook het onbewuste deel daarvan, is dynamisch. Oude herinneringen en nieuwe ervaringen veranderen elkaar. In het eerste en laatste hoofdstuk passeert *een ganse reeks vragen* de revue. Wat is de rationale van de psychoanalytische methode? Wanneer stelt men een psychoanalyse voor? Is psychoanalyse effectief? Penibele vragen worden niet ontweken; de antwoorden zijn helder en duidelijk, eerlijk en genuanceerd. Is het liggen op de bank werkelijk nodig? Wat verstaat men onder begrippen als onbewuste, overdracht, inzicht, tegenoverdracht, weerstand, proces? Het procesmatige aspect onderscheidt de analyse van andere psychotherapievormen; periodes van regressie worden afgewisseld door momenten van stagnatie en progressie. Schalkwijk gebruikt metaforen: de analyse als een reis of als een grondige verbouwing waarbij de verkoop gewoon moet kunnen doorgaan. Wie kan baat hebben bij een analyse? Een analyse kan overwogen worden wanneer een individuele psychotherapie wel enige vooruitgang laat zien maar uiteindelijk onbevredigend blijft omdat door de te grote spreiding van de sessies in de tijd er zich te veel weerstand opbouwt die dan weer in de volgende sessie afgebroken moet worden. Op die manier blijft men weinig productief bezig. Tegenwoordig zal men een analyse in de meeste gevallen zelden als eerste behandeling indiceren; meestal begint men met een psychotherapie van één tot twee sessies per week. Als de therapeut vaststelt dat het verhoopte resultaat uitblijft, kan hij de indicatie 'psychoanalyse' weer in overweging nemen. Het blijft altijd een moeilijke afweging of een analyse de meest aangewezen behandeling is. Om die reden zal hij regelmatig het advies van ervaren collega's inwinnen alvorens hij een dergelijke intensieve verbintenis aangaat. Men zal aan psychoanalyse denken wanneer klach-

ten vaag, wijdvertakt en langdurig zijn. De patiënt moet bovendien sterk lijden onder deze klachten en vanuit dit lijden gemotiveerd zijn om de pijnlijke weg van een analyse te kiezen. De potentiële analysant is niet alleen uit op symptoomvermindering en genezing. Vanuit zijn introspectieve instelling wil hij oprecht het eigen innerlijk veranderen. Hij (in de praktijk gaat het steeds meer om een zij) is sterk genoeg dat wil zeggen voldoende stressbestendig, niet te zeer getraumatiseerd, doorzettend en in staat om een aanzienlijke frustratie te verdragen. Zijn leven is niet alleen kommer en kwel; hij kan plezier beleven en andere levensdomeinen zijn ook belangrijk. De patiënt zal zijn analyse regelmatig naar de achtergrond schuiven door de structuur die studie, huishouden of werk bieden. De analyse moet vooral geen leven op zich gaan worden. Ten slotte kan een analyse het best van start gaan in een rustiger levensfase, waarbij men niet al te zeer gehinderd wordt door reële levensbeslommeringen. Een belangrijke voorwaarde is de juiste 'matching'. Wanneer de analyticus meent dat zijn eigen persoonlijkheid of specifieke levenservaringen een intense samenwerkingsrelatie met een potentiële analysant in de weg staan, kan hij beter een doorverwijzing organiseren. De kern van het boek wordt gevormd door zes beschrijvingen van een analyse vanuit de positie van de psychoanalyticus. Elke jarenlange behandeling is beschreven aan de hand van thema's, wat toch wel een distorsie van de analytische werkelijkheid inhoudt; sommige fenomenen die typisch zijn in een analyse komen hierdoor minder tot hun recht. De patiënten krijgen een naam; niet Dora of Anna O. maar ze zijn minstens even boeiend. De namen van de betrokken analytici worden niet genoemd. Bij Carolien Verbiest gaan achter een façade van rustig, betrouwbaar en ideaal functioneren innerlijke leegte en langdurig lijden schuil. De analyticus krijgt te maken met een analysant die de vele betekenissen van zwijgen onthult. De analyticus voelt zich lange tijd buitengesloten en weet niet hoe hij te werk moet gaan. Dank zij de psychoanalyse kan de haar omhulende cocon van afweer doorbroken worden en kan ze achteraf enorme boosheid en jaloezie maar ook gemis en verliefdheid voelen.

Student culturele antropologie, Jasper Steens, leeft thuis in een benauwende atmosfeer waaruit hij wil ontsnappen. Hij haalt weinig uit zijn leven, kan niet genieten en zit vast in masochistische omgangspatronen. De analyticus doet een aantal onorthodoxe interventies, zoals samen met de patiënt op de bank het plan van de woning bestuderen, uitleg geven over het eigen vakgebied en samen een atlas inkijken. In deze adolescentenanalyse neemt de bespreking van het dagelijkse leven een grote plaats in. Er wordt vooral gewezen op het steunende karakter van dergelijke interventies zoals het aanbieden van identificatiemogelijkheden en het begeleiden naar meer autonomie. Heeft de analyticus van Steens de tegenoverdrachtelijke aspecten die in deze enactments meespelen voldoende geanalyseerd?

De analyse van Martje Korver is gecentreerd op verlatingsangst. Ik was verwonderd dat men zo snel een psychoanalyse-indicatie stelde terwijl haar problematiek (eetstoornissen, seksuele traumatisering tijdens de kinderjaren, angstige gehechtheid, problematische vrouwelijke identiteit) mij eerder tot psychotherapie zou doen besluiten. Ze moet lang wachten vooraleer een analyseplaats beschikbaar is. Later brengt ze poppen en troeteldieren mee naar de analyse, die ze achterlaat, bij tijden vergeet en dan weer actief maakt in de analyse. In periodes van doodsheid wordt af en toe plotseling een belangrijk patroon uit het leven van de patiënte glashelder en zichtbaar. Dit verschijnsel doet zich frequent voor in een psychoanalyse maar is tamelijk ongewoon in een psychotherapie. Emma Vereecken, een studente met dwangverschijnselen, is als kind reeds in psychiatrische behandeling geweest. De beschrijving illustreert hoe stormachtig de overgang van psychotherapie naar psychoanalyse kan verlopen: emotionele turbulentie, acting-out, toename van symptomen, wegzakken in afhankelijkheid. De analyticus houdt stand als een rots in de branding maar zal het later toch begeven en een onderbreking in de analyse inlassen. De analyse is nog niet afgerond. Emma's angsten zijn buitengewoon heftig en staan vooral in verband met haar zwakke zelfgevoel. Ze lijdt onder het gevoel een relatie te hebben beschadigd en dat te moeten herstellen, wat primitie-

ver is dan schuldgevoel; het gaat om een slecht zelfgevoel.

Kasper Engelsman wordt vergeleken met wijlen koning Boudewijn, onze trieste koning. De analyse laat zien hoe hij als kind tot koerier van de haat werd gemaakt, die moest pendelen tussen vader en moeder om begrip voor de een bij de ander aan te kweken. Hij blijft ook op volwassen leeftijd in deze rol hangen. Na enige tijd ontdekt hij dat hij zijn zelfgevoel op peil houdt door anderen belangrijk te maken, maar in realiteit daarbij zelf zoekraakt. Hij kan de wens zelf centraal te staan, zelf gevuld te worden en ervan te genieten dat iemand er voor hem is, niet voelen. De analyse maakt duidelijk dat zijn onafhankelijke houding een beperkte winst oplevert (hij hoeft niemand te missen en wordt ook niet vlug gekwetst) maar vooral een groot verlies met zich meebrengt: eenzaamheid. In de loop van de analyse voelt hij zich niet beter maar zwak, angstig en wanhopig. De analyse leidt geleidelijk tot het resultaat dat de analysant meer en meer wordt gevuld met innerlijke beelden die hem een gevoel van continuïteit kunnen geven. Het beëindigen wordt eenzijdig door de analyticus beslist, zeer tegen de zin van de analysant. Hoe is het Kasper Engelsman vergaan? Daarop geeft de auteur ons geen antwoord.

De analyse van Annemarie Cornelisse gaat over penisnijd en het ontwikkelen van vrouwelijkheid. Een lichamelijke ziekte luidt een weerstandsperiode in. Enige tijd na het beëindigen van de analyse laat de analytica haar de samenvatting van het proces (zes jaar) lezen. Nog meer dan haar analytica benadrukt ze wat de analyse heeft opgeleverd. Ik vraag me af of de analytica de homoseksuele aspecten in de overdracht voldoende heeft geanalyseerd.

Schalkwijk heeft een interessant boek geredigeerd. De andere medewerkers blijven bescheiden op de achtergrond: Van Blokland, De Jong, Slaets-Vanvuchelen, Verheugt en Verheugt-Pleiter. Wie het boek in één ruk uitleest, kan last krijgen van verveling. Het geheel is nogal saai gepresenteerd; de gevalsstudies worden op den duur eentonig. Men had het boek luchtiger en levendiger kunnen maken door er kleur in te brengen, hier en daar een cartoon of een foto, een vers bij het begin van elk hoofdstuk. Bij de

gevalsbeschrijvingen had men een theoretische beschouwing kunnen inlassen of een verwijzing naar het werk van psychoanalytische pioniers. Bij de volgende druk kan Schalkwijk deze verbeteringen nog aanbrengen.

Naar mijn mening zal dit boek zijn weg vinden naar het grote publiek. Ik hoop dat de uitgever dit belangrijke boek voldoende zal promoten. Eindelijk eens een boek over de klinische werkelijkheid dat bovendien een helder beeld geeft van de analysepraktijk. Geen enkele auteur bezondigt zich aan warrige, hoogdravende en pseudo-filosofische speculaties. Hier wordt klare taal geschonken en zo hoort het! Elk geval kan boeiende discussies op gang brengen tussen psychoanalytici van verschillende achtergrond. Over de gebruikte techniek, de dynamiek en het analytisch proces bij de verschillende patiënten kan men grondig van mening verschillen. Leesvoer voor potentiële analysanten maar ook voor ervaren psychoanalytici en psychotherapeuten, tenminste als ze de moeite nemen om het in hun werkgroepen te bediscussiëren! Ik geef het boek een plaats tussen die andere werken die ik met veel plezier aanraad aan beginners die ervoor open staan en voorzichtig verkennen of psychoanalyse voor hun verdere (beroeps-) leven iets kan betekenen. Ik denk hierbij aan Lagache (1962), Cardinal (1984), Lindner (1982) en Strean (1989).

Literatuur

Cardinal, M. (1984), *Het Moet Eruit!* Rainbow Pocketboeken, Amsterdam.

Lagache, D. (1962), *Wat is Psychoanalyse?* Prima-Boeken. Het Spectrum, Utrecht.

Lindner, R. (1982), *The Fifty-Minute Hour*. A collection of true psychoanalytic tales. Jason Aronson Inc., New York.

Strean, H.S. (1989), *De Jongen die me een Machine Noemde*. Onthullingen van een Psychotherapeut. Anthos, Baarn.

Dr. M. Hebbrecht is psychiater en psychoanalytisch psychotherapeut te Kortenberg en te Tongeren. Hij is lid van de Belgische Vereniging voor Psychoanalyse en van de Vlaamse Vereniging voor Psychoanalytische Psychotherapie.

Met hulp van Narcissus

Bespreking van: Arnold Uleyn (1999), *Ego's en echo's*. Opstellen over psychotherapie en religie. KSGV, Nijmegen. ISBN 90-75886-11-X, 126 pagina's, prijs: f 24,50

Hein de Jong

De aanleiding om het boek *Ego's en echo's* te gaan lezen, was voor mij de titel van het derde hoofdstuk, *Over de moeilijke relatie van psychoanalytici met religieuze zingeving en geloof*. Het was vooral uit gemakzucht en nieuwsgierigheid. Ik wilde weten hoe deze moeilijke relatie beschreven zou worden en hoopte dat goed uitgewerkt voorgeschoteld te krijgen.

Uleyn introduceert bijbelse figuren, als de barmhartige Samaritaan die zijn reis onderbrak om een zieke te helpen, terwijl de leviet (lees: een dogmatisch ingestelde priester) doorliep. Volgens de auteur zouden onze sociaal-economische wetgeving, onze rechtsorde en gezondheidszorg zonder het lichtend voorbeeld van de Samaritaan niet zo goed zijn als het nu geval is. Anderzijds zou men de paus de 'moderne leviet' kunnen noemen, die met zijn dogmatische verbod op het gebruik van voorbehoedsmiddelen mede debet is aan miljoenen slachtoffers zonder dat de op joodse, Griekse en christelijke principes gebaseerde westerse cultuur, voorzover ik weet, ook maar enig effectieve druk op de paus uitoefent om zich meer als de barmhartige Samaritaan op te stellen. De schrijver noemt de huidige levieten niet. Het is niet het doel van zijn boek, dat uitleg wil geven over de identiteit van het helpen.

Ten aanzien van de religie is de psychoanalytische beweging eveneens dogmatisch geweest, of is dat nog. Wanneer een patiënt nog gelovig was, lag dat aan een onopgelost vadercomplex. Vrije associaties om de innerlijke werkelijkheid te ontdekken waren kennelijk overbodig.

Uleyn geeft een historisch overzicht van de verschillende houdingen die analytici aangenomen hebben. In de pionierstijd was men én hevig geïnteresseerd in én vijandig ten opzichte van de religie. De representanten van de orthodoxe mainstream-analyse (de egopsychologie) negeren het probleem, maar met de opkomst

van de objectrelatietheorie en de zelfpsychologie keert de belangstelling weer terug en vervolgens gaat ook de worsteling met de ambivalentie onverminderd door.

De auteur stelt dat religieuze gevoelens een voortzetting zijn van het primair narcisme en dat het de patiënt door een versterkt zelfvertrouwen behulpzaam kan zijn in het creatief omgaan met conflicten. De analyticus zou zich, na een periode met theoretisch pluralisme (Winnicott, Fairbairn, Wallerstein, Mahler, Kohut e.a.) weer moeten wijden aan onbevangen analyseren en zich vrij voelen alle materiaal aan bod te laten komen om uit te zoeken welke plaats gelovig-zijn of ongelovig-zijn heeft in het levensverhaal van de patiënt. Uleyn wijst erop dat de strijd tussen Logos en Mythos al vanaf de Grieken wordt gevoerd en dat net in de periode dat Freud de betekenis van Oedipus voor de Weense burgerij herontdekte een sterke hang bestond naar rationaliteit casu quo wetenschappelijkheid.

In dit lezenswaardige hoofdstuk zullen uw eventuele gemakzucht en nieuwsgierigheid worden bevredigd, en de conclusie dat analytici onbevangen moeten werken zal niemand willen bestrijden.

Het boek werd echt leuk om te lezen vanwege het eerste hoofdstuk, *Helpen als identiteit*. Het Echo-syndroom in de hulpverlening. Hieraan ligt een andere mythe dan die van Oedipus ten grondslag: het gaat over Narcissus en Echo. Narcissus is niet een introverte, egocentrische en zelfzuchtige jongeman, maar een jongeman die niet voldoende aan zichzelf heeft. Hij is diep betrokken op de medemens en erop gericht voortdurend bewonderd en bevestigd te worden. Iemand anders is nodig om te ervaren dat hij echt bestaat. Hij heeft een onverzadigbaar verlangen. Zijn probleem is dat hij alleen maar kan ontvangen en niet kan geven. Teiresias, de waarzegger, voorspelde: 'Hij zal lang en gelukkig leven op voorwaarde dat hij zichzelf niet kent.' Deze voorspelling lijkt haaks te

staan op de wijsheid op het orakel van Delphi, namelijk: 'Ken uzelf.' Maar Teiresias waarschuwt, zo interpreteert Uleyn, 'Ken niet alleen uzelf maar ook anderen.' Anders word je bedwelmend door je eigen geur, en de narcis, bloem van de onderwereld, wordt een dodelijk narcoticum. De auteur loopt na hoe het narcisme van de therapeut in het helpen zelf een rol kan spelen.

Het gaat echter vooral over Echo. Zij zag hoe Jupiter met zijn nimfen aan het rommelen was en leidde de aandacht van zijn waakzame gemalin Juno af, mogelijk met de verwachting daarvoor later met Jupiters aandacht beloond te worden. Zo wordt Echo een zichzelf wegcijferende, empathisch hoogbegaafde vrouw die alleen maar dienstbaar is. Zodra Juno Echo's spel in de gaten krijgt, geeft zij haar een vreselijke straf, die neerkomt op een versterking van haar gedrag. Zij mag alleen nog maar luisteren en herhalen wat anderen zeggen. Zij wordt monddood en passief gemaakt. Het wordt een schijnbaar perfecte relatie met Narcissus, die alleen maar gezien en gehoord wil worden. Echo wordt echter verliefd en springt uit haar rol, waarop Narcissus haar grof afwijst. Zij druipt af naar bossen en grotten, waar zij nog steeds herhaalt wat wordt geroepen.

Uleyn beschrijft het Echosyndroom, of het problematische van de totale beschikbaarheid, en hoe dit in de overdracht, waarin de spiegeloverdracht en de idealiserende benadering gecombineerd worden tot wat Kohut de tweeling- of alter-ego-overdracht heeft genoemd, terug kan komen.

Het is de moeite waard het vlotgeschreven boek te lezen. Het kan de aandacht voor deze problematiek begrijpelijk maken, ook al is een ander niet in klinische voorbeelden, noch in theorie uitgewerkt.

H. de Jong is vrijgevestigd psychiater en psychoanalyticus te Amsterdam.